

## Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 34 (2009)



Θάνος Βερέμης-Γιάννης Κολιόπουλος, Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006, 653 σελ. [με χρονολογικό πίνακα, πηγές και σημειώσεις, βιβλιογραφία, ευρετήριο και 16 σελίδες με εικόνες]

Δημήτρης Λιβάνιος

doi: [10.12681/hpsa.14490](https://doi.org/10.12681/hpsa.14490)

Copyright © 2017, Δημήτρης Λιβάνιος



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

### Βιβλιογραφική αναφορά:

Λιβάνιος Δ. (2017). Θάνος Βερέμης-Γιάννης Κολιόπουλος, Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006, 653 σελ. [με χρονολογικό πίνακα, πηγές και σημειώσεις, βιβλιογραφία, ευρετήριο και 16 σελίδες με εικόνες]. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 34, 147–151. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14490>

νο». Ένα μάλλον ιλαρό παράδειγμα είναι η ερμηνεία στρατιωτικού τίτλου ως κύριου ονόματος στην περίπτωση του «Μαρσάλ» (Marshal=στρατάρχη) Φεβζί Τσακμάκ. Τέλος, η στήριξη στον αυτόματο διορθωτή κειμένου αναπαρήγαγε ατοπήματα που υπάρχουν στο σχετικό πρόγραμμα, όπως οι ανύπαρκτοι τύποι «άνηκε» και «άνηκαν».

Τα πραγματολογικά και μεταφραστικά σφάλματα, που βαρύνουν συγγραφέα και εκδότη, αποτελούν ενοχλητικό και, δυστυχώς, συνηθισμένο φαινόμενο σε ελληνικές μεταφράσεις έργων που ανήκουν στις κοινωνικές επιστήμες. Θα όφειλαν να διορθωθούν σε τυχόν επανέκδοση, προκειμένου να μη στερούν τίποτα από την ανάγνωση ενός βιβλίου ενδιαφέροντος και, με τις επιφυλάξεις που εκτέθηκαν, χρήσιμου. Απευθύνεται όχι μόνο σε σπουδαστές των ελληνοτουρκικών σχέσεων και του εθνικού φαινομένου, αλλά και στο ευρύτερο κοινό που συνήθως έχει να επιλέξει ανάμεσα σε λιγότερο ή περισσότερο στρατευμένες παραγωγές.

ΓΙΑΝΝΗΣ Δ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ-ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006, 653 σελ. [με χρονολογικό πίνακα, πηγές και σημειώσεις, βιβλιογραφία, ευρετήριο και 16 σελίδες με εικόνες]

Μια ενδιαφέρουσα φωτογραφία κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου των Βερέμη και Κολιόπουλου. Τραβηγμένη γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1940, απεικονίζει ένα μικρό κοριτσάκι που κοιτάζει τα παπούτσια του. Καθαρά και καλογουλισμένα, είναι σίγουρα καινούργια. Στα χέρια της όμως κρατάει ακόμα τα παλιά της. Είναι φθαρμένα βέβαια και άκομψα, αλλά διστάζει και να τα πετάξει. Ίσως γιατί τη στενεύουνε λιγάκι τα καινούργια, έτσι αφόρετα που είναι, και δεν τα έχει συνθίσει ακόμη. Ίσως, πάλι, γιατί η λάμψη του νέου και η συνακόλουθη προσδοκία μιας μελλοντικής άνεσης να φαντάζει κάπως μακρινή και να μην αντισταθμίζει την ασφάλεια που παρέχει το γνώριμο και οικείο. Με το παλιό της ζευγάρι άλλωστε δεν πορεύτηκε τόσο καιρός; Η αμνηχανία της είναι έκδηλη και όχι αδικαιολόγητη.

Μια ανάλογη αμνηχανία, η οποία αρκετά συχνά μετατράπηκε σε ανοιχτή σύγκρουση, διατρέχει και τη νεοελληνική ιστορική διαδρομή, οφειλόμενη σε μεγάλο βαθμό στην προβολή δυτικοευρωπαϊκών κανόνων για την οργάνωση

της κοινωνίας και πολιτείας σε περιοχές που μόλις έβγαιναν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι θεμελιωτές του ελληνικού κράτους, στην προσπάθειά τους να μετατρέψουν πρώην οθωμανικές περιοχές σε ευρωπαϊκό κράτος δικαίου, εισήγαγαν μια σειρά από θεσμούς και ιδέες τις οποίες λίγοι ελληνόφωνοι, βλαχόφωνοι και αλβανόφωνοι χριστιανοί κατανοούσαν και ακόμα λιγότεροι ενδιαφέρονταν να κατανοήσουν. Οι καινοφανείς αυτές έννοιες –όπως ο εθνικισμός, το έθνος-κράτος, ο κοινοβουλευτισμός, η υπαγωγή της εκκλησίας στη νεόκοπη κρατική εξουσία, ο διοικητικός συγκεντρωτισμός και ο σχηματισμός τακτικού στρατού– βρέθηκαν σε μετωπική σύγκρουση με νοοτροπίες, πολιτικές αντιλήψεις και συσσωματώσεις που είχαν εδραιωθεί κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και αρνιούνταν πεισματικά να δεχθούν ότι οι μέρες του κόσμου τους, έτσι όπως τον ήξεραν, ήταν πλέον μετρημένες. Το εύρος της σύγκρουσης ήταν μεγάλο, γιατί και το διακύβευμα, η αρχιτεκτονική του μέλλοντος της ελληνικής πολιτείας, ήταν εξαιρετικά σημαντικό: για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που αγωνιούσε για τη διατήρηση της ενότητας του ορθόδοξου μιλέτ, της κοινότητας δηλαδή των ορθόδοξων χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέχρι τους κλεφταρματωλούς που δεν ανέχονταν τη στρατιωτική πειθαρχία, και τους προεστούς της Πελοποννήσου με τα εκτεταμένα δίκτυα τοπικής εξουσίας, τα καινά δαιμόνια που εισήγαγαν από την Εσπερία οι πολιτικές ηγεσίες ήταν πραγματικά επικίνδυνοι νεωτερισμοί. Μπορεί τα παπούτσια της παλαιάς τάξης πραγμάτων να είχαν πλέον φθαρεί, αλλά αρκετοί ήταν αποφασισμένοι να μην τα πετάξουν.

Το βιβλίο των Βερέμη και Κολιόπουλου επιχειρεί μια βαθιά τομή σε αυτά τα καίρια ζητήματα και παρακολουθεί την εξέλιξή τους με ευαισθησία και προσοχή στις λεπτές αποχρώσεις και το μεταβαλλόμενο ιστορικό πλαίσιο. Αυτό γίνεται ενίοτε σε ασυνήθιστο βάθος, πράγμα όχι συχνό για έργο που πραγματεύεται το σύνολο της νεότερης ελληνικής ιστορίας «από το 1821 μέχρι σήμερα». Έτσι, ο αναγνώστης δεν θα βρει στις σελίδες του ένα στείρο χρονικό πολιτικών γεγονότων αλλά διεισδυτικές αναλύσεις βασισμένες σε ενδελεχή πρωτογενή έρευνα, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον 19ο αιώνα και τις παραμέτρους του ελληνικού εθνικισμού. Σε πολλά σημεία του, το βιβλίο είναι συνετά αναθεωρητικό, καθώς αποδομεί αρκετούς μύθους οι οποίοι, ενώ εξετέλεσαν την αποστολή τους εκτρέφοντας την ελληνική εθνική συνείδηση στη γένεσή της, εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να αντιστέκονται στον λόγο του ποιητή «να θεωρεί εθνικό ό,τι είναι αληθινό». Στο πλαίσιο αυτό όχι μόνο απορρίπτεται η ύπαρξη του λεγόμενου «κρυφού σχολείου» αλλά και αντιμετωπίζεται με τεκμηριωμένη δυσπιστία ο παραδοσιακά αποδεκτός ρόλος

της εκκλησίας στην ελληνική Επανάσταση. Κατά τους συγγραφείς, η επίσημη εκκλησία ούτε «καλωσόρισε» την ίδρυση του ελληνικού κράτους, πράγμα απόλυτα κατανοητό καθώς τόσο ο εθνικισμός όσο και οι ριζοσπαστικές ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης ήταν έννοιες ξένες και ριζικά αντίθετες με τη θρησκευτική ταυτότητα του μιλέτ που καλλιεργούσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η εικονοκλαστική διάθεση του βιβλίου αντανακλάται και στην απογύμνωση των ελληνικών κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας από τις κάθε λογής «δημοκρατικές» δάφνες με τις οποίες τις στεφάνωσαν λόγιοι και ιστορικοί στο παρελθόν. Οι κοινότητες αυτές λειτουργούσαν μάλλον ως «όργανα» της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης, από την οποία και απέρρεε η εξουσία των τοπικών προεστών, παρά ως κύτταρα γνήσιας συλλογικής αυτοδιοίκησης και αντιπροσωπευτικότητας.

Με πρόδηλη επιστημονική εντιμότητα οι συγγραφείς τονίζουν ότι το βιβλίο αποτιμά τη νεοελληνική ιστορία «από τη σκοπιά της φιλελεύθερης κοσμοθεωρίας». Παρότι ορισμένοι θα διαφωνήσουν με τη χρήση του οριστικού άρθρου στο σημείο αυτό, η επιλογή τους δεν στερείται ιστορικής νομιμοποίησης. Και τούτο γιατί τη «δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία» επέλεξαν «οι πατέρες του έθνους» ως «πρότυπό» τους και με βάση αυτήν πρέπει να αποτιμηθεί ο «βαθμός επιτυχίας ή μη των επιγόνων τους». Το επιχείρημα αυτό, πέρα από το κατά πόσον η «δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία» είχε μία ή περισσότερες εκδοχές, θέτει ενδιαφέροντα μεθοδολογικά ζητήματα: πόσο σκόπιμη είναι η ανάλυση ενός κοινωνικού σχηματισμού κυρίως από την οπτική γωνία των ηγετικών ομάδων του οι οποίες, σε αρκετές περιπτώσεις, εξέφραζαν εκτός από τον εαυτό τους μια μικρή αλλά δυσανάλογα ισχυρή ομάδα δυτικοσπουδαγμένων απόδημων; Και κατά δεύτερο λόγο, πώς μπορεί η αποτίμηση της πορείας ενός περιφερειακού, βαλκανικού και μεταοθωμανικού κράτους να βασιστεί στο κατά πόσο πέτυχε να μιμηθεί κάποιο «πρότυπο» το οποίο ελάχιστη σχέση είχε με τα δικά του ιστορικά συμφραζόμενα; Τα σημεία αυτά δεν αναιρούν ούτε την ισχυρότατη έλξη που ασκούσε η Ευρώπη στις βαλκανικές ελίτ ούτε και την προφανή σημασία των απόψεων των πολιτικών ηγεσιών. Καθώς όμως η καρδιά του βιβλίου και των συγγραφέων του βρίσκεται με το μέρος των νικητών, των δυνάμεων δηλαδή που πέτυχαν να θέσουν τη χώρα σε δυτική τροχιά, δημιουργείται η αίσθηση ότι δεν ήταν άσκοπο να ακουστεί περισσότερο και ο σφυγμός αυτής των πτηνένων.

Σε κάθε περίπτωση, ο τελικός ισολογισμός που καταθέτουν οι συγγραφείς είναι σε γενικές γραμμές θετικός: η δημιουργία ελληνικού έθνους με την αφομοίωση αλλογλώσσων χριστιανών «στέφθηκε από αναμφίβολη επιτυχία»,



ενώ οι σημαντικές αναταράξεις που προκλήθηκαν από τον Εθνικό Διχασμό, τη Μικρασιατική Καταστροφή και τον ελληνικό Εμφύλιο, δεν στάθηκαν ικανές να ακυρώσουν πλήρως την κοινοβουλευτική δημοκρατία και να «εκτροχιάσουν» την «πορεία προς τον εκσυγχρονισμό». Σημειώνονται, ωστόσο, και σημαντικά ελλείμματα, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την ακόμα και σήμερα αναιμική «κοινωνία των πολιτών» καθώς και την ισχυρή παρουσία πελατειακών και οικογενειακών πλεγμάτων στην πολιτική ζωή της χώρας. Τα συμπεράσματα αυτά εγείρουν σημαντικά ερωτήματα: σε ποιον βαθμό μπορούμε να μιλάμε για «φιλελευθερισμό» στην Ελλάδα όταν, ήδη από τον 19ο αιώνα, η οικονομία βρέθηκε κάτω από τη βαριά και κάποτε ασφυκτική σκιά του κράτους; Και πόσο «φιλελεύθερη» είναι η πολιτική της υπέρμετρης διόγκωσης του κρατικού τομέα, στην οποία συστηματικά κατέφυγαν ακόμη και οι κατ' όνομα αρνητές του κρατισμού; Αναμφίβολα, η γοντεία του φιλελευθερισμού σαγίνευσε πολλούς. Δεν είναι καθόλου σίγουρο όμως ότι οι υπέρμαχοί του ήταν περισσότεροι απ' όσους προσδέθηκαν στο στέρεο κατάρτι του κρατισμού και των πελατειακών σχέσεων και επέλεξαν να αντισταθούν στα θέληττρα της «φιλελεύθερης κοσμοθεωρίας» και των σειρήνων της.

Ακόμη όμως και στα σημεία όπου η «επιτυχία» της πολιτικής εξουσίας θεωρείται από τους συγγραφείς «αδιαμφισβήτητη», όπως η οικοδόμηση του ελληνικού έθνους στα πρότυπα αυτών της δυτικής Ευρώπης, οι ελληνικές ιδιομορφίες τείνουν να μετριάσουν κάπως την αισιοδοξία τους. Είναι βέβαια κοινά αποδεκτό ότι το ελληνικό έθνος, μετά από μακρά περίοδο ζυμώσεων, στηρίχθηκε τελικά στη δυτική συνταγή της κοινής γλώσσας και του ένδοξου παρελθόντος, καθώς και το ότι το ελληνικό κράτος παρέμεινε αταλάντευτα κοσμικό. Ωστόσο, ο ρόλος της θρησκείας παραμένει εμφανής και διαφοροποιεί έντονα την ελληνική εκδοχή του έθνους από τα άλλα δυτικά πρότυπα. Για πολλούς, η «ελληνικότητα» παραμένει ακόμη και σήμερα αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την Ορθοδοξία, έτσι ώστε «Έλληνας» να μη θεωρείται μόνο ο ομιλητής της ελληνικής γλώσσας ή ο Έλληνας πολίτης αλλά ο ορθόδοξος. Μολονότι ο δυτικοτρόπος εθνικισμός που εισήγαγαν οι πολιτικές ελίτ διέσπασε με επιτυχία τη συνοχή της οθωμανικής ορθόδοξης κοινότητας και δημιούργησε «Έλληνες» εκεί που προηγουμένως υπήρχαν μόνο ελληνόφωνοι και αλλόγλωσσοι «Ρωμιοί» και «χριστιανοί», το θρησκευτικό κριτήριο δεν εξοβελίστηκε, αλλά αντίθετα ενσωματώθηκε στην ελληνική ιδιοσυστασία και μάλιστα με μια ένταση η οποία δεν φαίνεται να δείχνει σημάδια σημαντικής υποχώρησης.

Στην αρχή του σημειώματος αυτού αναφέρθηκε ο συμβολισμός που εμπε-

ριέχεται στο εξώφυλλο του βιβλίου. Δεν γνωρίζουμε τι τελικά απέγιναν τα παλιά παπούτσια του κοριτσιού της φωτογραφίας ούτε πόσο άνετα βρήκε τα καινούργια. Όσοι όμως ενδιαφέρονται να παρακολουθήσουν τα βήματά της, θα βρουν στο βιβλίο των δύο καταξιωμένων ιστορικών ένα σημαντικό, ψύχραιμο και αξιόπιστο οδηγό.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΙΒΑΝΙΟΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ, *Έθνος και Χώρος. Προσεγγίσεις στην Ιστορική Γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, 439 σελ.

Το βιβλίο του Γιώργου Κρητικού με τίτλο *Έθνος και Χώρος. Προσεγγίσεις στην Ιστορική Γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης* αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική προσπάθεια εμπλουτισμού της ελληνικής βιβλιογραφίας για κρίσιμα ζητήματα ιστορικής και πολιτισμικής γεωγραφίας της Ευρώπης. Τα θέματα που πραγματεύεται σχετίζονται με τους τρόπους κατασκευής και σχηματισμού των εθνών (εθνών-κρατών και εθνικών ταυτοτήτων) στον ευρωπαϊκό χώρο καθώς και των ποικίλων –και πολλές φορές αλληλοσυνδεόμενων– ιστορικών, κοινωνικο-πολιτικών και πολιτισμικών τους προϋποθέσεων και διαστάσεων. Καθώς όλα τα παραπάνω γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης μέσα από την, εγγενή άλλωστε, σχέση τους με το χωρικό/γεωγραφικό επίπεδο, αναδεικνύοντας τους πολλαπλούς τρόπους συγκρότησης και μετασχηματισμού των εθνών, το βιβλίο εντάσσεται πλήρως στο επιστημονικό αντικείμενο της ιστορικής (και της πολιτισμικής) γεωγραφίας, αναπτύσσοντας και εμπλουτίζοντας τη συζήτηση για τις σχέσεις του χώρου με το έθνος.

Το βιβλίο αποτελείται από επτά κεφάλαια καθένα από τα οποία καταπιάνεται με διαφορετικές διαστάσεις των χωρικών, πολιτισμικών και πολιτικών πλευρών της συγκρότησης και μετασχηματισμού των εθνών στην Ευρώπη. Η δομή αυτή παρουσιάζει δύο πλεονεκτήματα: το πρώτο είναι ότι τα διάφορα κεφάλαια (καθώς και τα υποκεφάλαια του πέμπτου κεφαλαίου) μπορούν να αναγνωστούν και να μελετηθούν αυτόνομα καθώς εξειδικεύονται σε μία κάθε φορά διάσταση του υπό μελέτη ζητήματος· το δεύτερο είναι ότι η σχετική αυτονομία των επιμέρους κεφαλαίων δεν αποκλείει αλλά αντίθετα ενισχύει και αναδεικνύει τις σχέσεις και τις συσχετίσεις μεταξύ διαφορετικών επιπέδων, διαστάσεων και διαδικασιών.